

Krzysztof Wiliński

 <https://orcid.org/0000-0002-4877-3251>

Cmentarz przy kościele św. Katarzyny Aleksandryjskiej w przestrzeni miasta Zgierz

Cemetery at the St. Catherine Church
in the Urban Space of Zgierz

Abstrakt: Nie posiadamy wiele informacji o średniowiecznym Zgierzu. Badań z terenów miasta jest stosunkowo mało, dlatego możliwość przebadania terenu nierozzerwalnie związanego ze średniowiecznym miastem budzi zainteresowanie. Odsłonięcie relikwów dawnego cmentarza szkieletowego pozwoliło rozwiązać pewne wątpliwości związane z funkcjonowaniem tego terenu po 1820 r.

Słowa kluczowe: cmentarze szkieletowe, badania miejskie, badania z pow. zgierskiego, nowożytność, XX w.

Zagadnienia wstępne

We wstępie należy przybliżyć okoliczności podjęcia badań na stanowisku 18 w Zgierzu. Potrzeba prac archeologicznych prowadzonych na terenie miast jest podkreślana od dawna. Tym bardziej jest to istotne, gdyż metryka miasta sięga czasów średniowiecza (Rosin 1995: 39–44). Niestety, w tym przypadku jest wiele niewiadomych z tym związanych, spowodowanych małą liczbą badań na terenie samego Zgierza (Starzyński, Świątkiewicz 2020: 321–328). Jak powszechnie wiadomo, prace archeologiczne prowadzone na terenie miast związane są głównie z inwestycjami albo remontami i występują przeważnie w formie badań wyprzedzających (od 1 I 2022 r.). Status badań archeologicznych zyskują po otrzymaniu odpowiedniej zgody od Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Potrzeba uzyskania szerszego obrazu średniowiecznego Zgierza była główną siłą napędową przy organizacji nadchodzących prac wykopaliskowych. Na to złożyła się nie tylko mała liczba badań miejskich, ale również wyniki ratowniczych wykopalisk w samym centrum Starego Miasta. Dzięki przebadaniu rynku miejskiego w 2006 i 2007 r.

udało ustalić się, że poziom użytkowy tego miejsca sięga jedynie XVII w.¹ Dopiero dwa lata później ponowne prace na stanowisku Zgierz 4, usytuowanym na północ od kościoła św. Katarzyny, potwierdziły teorię, że główny rynek średnio-wiecznego Zgierza musiał znajdować się w innym miejscu niż dzisiejszy plac Jana Pawła II (Starzyński, Świątkiewicz 2020: 330).

Zarys historyczny miejsca w przestrzeni miasta

Wszelkie prace związane z tym obszarem powinny być dla historii Zgierza priorytetem. W tym przypadku relikty cmentarza przykościelnego dały szansę na poznanie lokalnej historii.

Obszar, na którym trwały badania, zlokalizowany jest w Zgierzu na terenie parafii rzymsko-katolickiej św. Katarzyny, znajdującej się przy placu Jana Pawła II. Prace odbywały się po stronie południowej oraz zachodniej kościoła św. Katarzyny.

Obszar objęty badaniami archeologicznymi znajduje się w strefie ochrony konserwatorskiej – przy zabytku wpisanym do rejestru wraz z otoczeniem, z uwagi na charakter i metrykę budynku, w którego bezpośrednim sąsiedztwie prowadzone były wykopaliska. W roku poprzednim, tj. 2020, prowadzono na tym terenie prace budowlane, które objęto badaniami w formie ścisłego nadzoru archeologicznego.

Kościół pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej (w swej obecnej formie) jest czwartą świątynią wybudowaną w najwyższym miejscu w Zgierzu. Pierwszy był obiekt drewniany św. Mikołaja, który istniał już w 1231 r. Funkcjonował on aż do 1398 r. (Rosin 1995: 47).

Od 1644 obiekt funkcjonował jako kościół farny. Kolejna przebudowa związana była z podpisaniem Umowy Zgierskiej i napływaniem do szybko rozwijającego się Zgierza włókienników. W latach 1825–1827 wzniesiono murowaną świątynię w stylu klasycystycznym. Budowę kierował Jan Lebelt, według projektu Bonifacego Witkowskiego. Nowy kościół posiadał charakterystyczną fasadę z kolumnadą (Strożka 2011: 6).

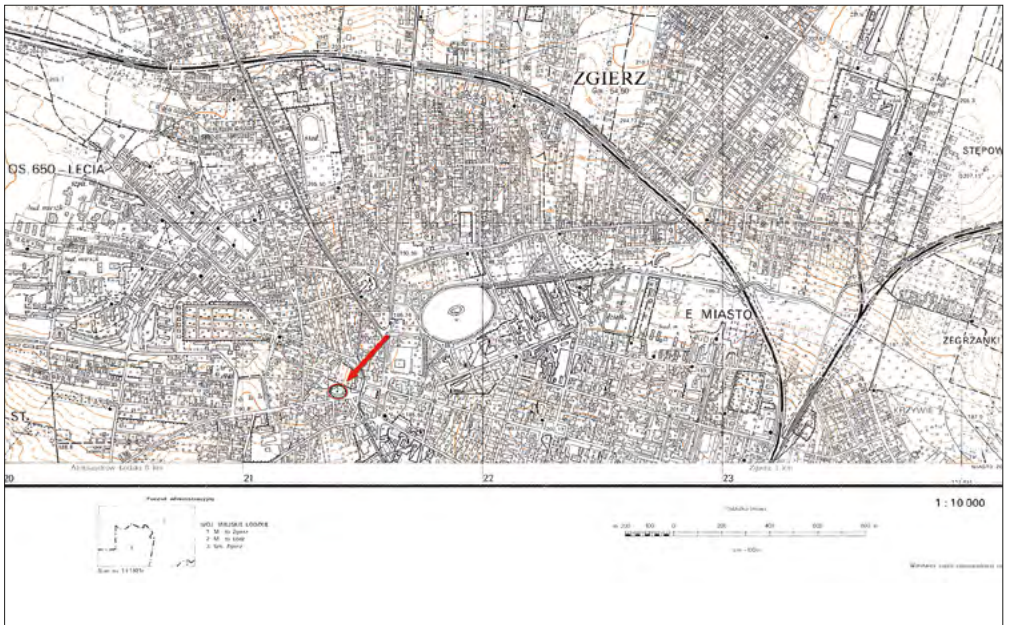
Świątynię w obecnej formie zaczęto budować przed I wojną światową – w 1910 r. – według projektu architekta Stefana Lemene. W tym samym czasie prowadzono również prace rozbiórkowe starego kościoła. Prace przerwano na czas trwania I wojny światowej, by kontynuować je po jej zakończeniu. Wnętrze obiektu zostały wyposażone w latach 20. XX w. Wybuch II wojny światowej spowodował zamknięcie kościoła dla wiernych; naziści zorganizowali tutaj magazyn. Ostateczna bryła świątyni wybudowana została w stylu neogotyckim, tzw. gotyku nadwiślańskim (Strożka 2011: 7).

---

1 Sprawozdanie w Archiwum WUOZ w Łodzi, materiały w Muzeum Miasta Zgierza.

Mapa 1. Plan Zgierza, opr. J. Leszczyński w 1821/1823 r. (zbiory APŁ).

Mapa 2. Mapa Zgierza z zaznaczonym stanowiskiem Zgierz 18 w skali 1:10 000.

Ryc. 1. Drzeworyt z wizerunkiem kościoła parafialnego w Zgierzu, czasopismo „Kłosa”, t. XIV, 1872 r., nr 357, s. 300 (zbiory Muzeum Miasta Zgierza).

Ryc. 2. Widok kościoła parafialnego w Zgierzu z karty pocztowej z 1903 r. (zbiory Muzeum Miasta Zgierza).

Ryc. 3. Widok kościoła parafialnego w Zgierzu z karty pocztowej (zbiory Muzeum Miasta Zgierza).

Ryc. 4. Widok kościoła pw. św. Katarzyny w Zgierzu z karty pocztowej (zbiory Muzeum Miasta Zgierza).

Ryc. 5. Karta pocztowa z wizerunkiem kościoła św. Katarzyny, lata 40. xx w. (zbiory Muzeum Miasta Zgierza).

Ryc. 6. Mogiła z dwoma krzyżami, w której pochowano żołnierzy niemieckich, znajdująca się w bezpośrednim sąsiedztwie kościoła św. Katarzyny w Zgierzu, wrzesień 1939 r. (materiały Muzeum Miasta Zgierza).

Ryc. 7. Mogiła z dwoma krzyżami, w której pochowano żołnierzy niemieckich, znajdująca się w bezpośrednim sąsiedztwie kościoła św. Katarzyny w Zgierzu, wrzesień 1939 r. (materiały Muzeum Miasta Zgierza).

Średniowieczne kościoły w większości posiadały w bliskim otoczeniu cmentarze (Wojcieszak, Wachowski 2010: 53–138). Przypuszcza się, że nekropola musiała istnieć już w XIII w. Z opisu księdza, sporządzonego w dwudziestolecie międzywojennym, wynika że:

Cmentarz koło kościoła oprowadzony jest murem, który stosownie do spadzistego terenu pouszcza się coraz niżej, żeby od strony rynku osiągnąć najwyższą wysokość. Kościół wraz z cmentarzem zajmuje 3186 m²².

Ze źródeł historycznych wiadomo, że cmentarz został przeniesiony w 1820 r. poza obręb miasta, ze względu na obowiązujące przepisy, które tego wymagały, oraz bardzo zły stan zachowania. Doskonale opisuje to cytata z artykułu Macieja Wierzbowskiego:

Parkan cmentarza powiększe zły, pochylony, w którym lubo są furtki, dla nie-dbalstwa przechodzących nie zawsze zamknięte, dla czego czasem bydo wpada. [...] Kostnicy nie masz, tylko kości zmarłych składają w dzwonnicy za przegrodą (Wierzbowski 2010).

Teren cmentarza przykościelnego określano jako miejsce *blotniste i nieprzyzwoite*. Odnośnie do samych pochówków, to akty zgonów zachowały się od 1781 r. Dopiero w 1796 r. pojawiła się informacja o pochówku w drewnianej trumnie – *in urna lignea* (Wierzbowski 2010).

W 1820 r. powstało również pierwsze ogrodzenie przykościelne, które to w związku z przebudową z pierwszej ćwierci XX w., zostało wówczas dodatkowo wzmocnione³.

Badania archeologiczne st. Zgierz 18

Badania archeologiczne na st. Zgierz 18 miały na celu weryfikację: występowania cmentarza w tym miejscu, źródeł o przeniesieniu pochówków (Strożka 2011: 74) oraz ustalenie cech populacji zgierskiej na podstawie badań antropologicznych.

---

2 Wielkie podziękowania dla parafii św. Katarzyny za udostępnienie swojego archiwum oraz kronik, bez których niemożliwym byłoby przeprowadzenie szczegółowej kwerendy źródłowej w trakcie prowadzonych badań. Na prośbę księdza proboszcza nie mogę wymienić dokładnego źródła cytatu.

3 Wzmianki w kronikach z archiwum parafii św. Katarzyny. Na prośbę księdza proboszcza nie mogę wymienić dokładnego źródła.

Ryc. 8. Zdjęcie z drona na stanowisko Zgierz 18 (fot. T. Borkowski).

Badania archeologiczne zorganizowano w ramach siedmiu wykopów badawczych. Łączny obszar przebadany wyniósł 50,75 m². Odkryto blisko 10 000 fragmentów przemieszanych kości ludzkich. Nie zarejestrowano pochówków zachowanych w całości, ułożonych w porządku anatomicznym. Dla materiału zabytkowego znalezione w górnych warstwach określenie jego chronologii okazało się być niemożliwe. Odnotowano odwróconą stratygrafię wskazującą na to, że niższe warstwy były bardzo mocno przemieszane z warstwami wyższymi. Spowodowane to jest faktem, iż przeważająca część nasypu przykościelnego została przywieziona najprawdopodobniej z innego stanowiska (ceramika późnośredniowieczna w partiach stropowych, a poniżej ceramika nowożytna). Oprócz licznej grupy ceramiki, wydzielone zostały przedmioty szklane, pojedyncze fragmenty kafli piecowych i dachówek oraz stosunkowo duża liczba przedmiotów metalowych, wśród których znalazły się monety, medalik czy dwie obrączki. Wszystkie zabytki są chronologią zawierają się w ramach XV–XX w., z czego większość przypada na XIX i XX stulecie. Najstarsze egzemplarze ceramiczne zahaczają o koniec średniowiecza, stając się tym samym najstarszymi zabytkami znalezionymi na tym stanowisku.

Niekiedy określenie chronologii dla ceramiki bywa problematyczne. Dlatego lepszymi datownikami są bez wątpienia monety, których na stanowisku odnaleziono 10 sztuk. Na większości monet zachował się czytelny rok wybita. Są to kopiejki z: 1855, 1859, 1862, 1863, 1899, 1900 r., polskie grosze srebrne z czasów

Ryc. 9. Dno naczynia pozyskanego w trakcie prac na stanowisku Zgierz 18 (fot. K. Wiliński).

Ryc. 10. Srebrne 5 groszy z 1840 r. pozyskane w trakcie prac na stanowisku Zgierz 18 (fot. K. Wiliński).

Ryc. 11. Medalik z przedstawieniem Jezusa pozyskany w trakcie prac na stanowisku Zgierz 18 (fot. K. Wiliński).

Ryc. 12. Obrączka pozyskana w trakcie prac na stanowisku Zgierz 18 (fot. K. Wiliński).

zaborów z lat: 1839 i 1840, oraz polskie grosze powojenne z 1949 r. Na jedynej dobrze zachowanej plombie widnieje symbol orła, napis cyrylicą i data 1903 r. Kraje pochodzenia tych numizmatów nie dziwią, gdyż na tych terenach w minionych wiekach były w obiegu zarówno monety rosyjskie, niemieckie, jak i polskie. W tym przypadku rysuje się nam obraz znany z kart historii, czyli Polska, w której od końca XVIII w. po czasy II wojny światowej przewijają się różne narodowości.

Wśród dewocjonaliów odnalezionych na stanowisku odkryto medalik z przedstawieniem Jezusa, pierścienia i sygnet. Tego typu zabytki nie są niczym niezwykłym, biorąc pod uwagę charakter badanego terenu. Zostały one znalezione w warstwach głębszych, w towarzystwie przemieszanych kości ludzkich. Można założyć, że są to przedmioty intencjonalnie pozostawione w tym miejscu, a nie przywiezione z innego stanowiska (tak jak część ceramiki, opalonego szkła i przedmiotów metalowych). Do takich przedmiotów należy zaliczyć jeszcze okucie małej książeczki, najpewniej modlitewnika, oraz fragmenty ołowiu ze szkłem, które są szczerkowo zachowanym witrażem.

Ryc. 13. Okucie modlitewnika pozyskane w trakcie prac na stanowisku Zgierz 18 (fot. K. Wiliński).

Ryc. 14. Fragmenty witraża pozyskane w trakcie prac na stanowisku Zgierz 18 (fot. K. Wiliński).

Ryc. 15. Fragment kieliszka pozyskany w trakcie prac na stanowisku Zgierz 18 (fot. K. Wiliński).

Ryc. 16. Dno butelki pozyskane w trakcie prac na stanowisku Zgierz 18 (fot. K. Wiliński).

Ryc. 17. Pieczęć wytłoczona w szkle pozyskana w trakcie prac na stanowisku Zgierz 18 (fot. K. Wiliński).

Ryc. 18. Pieczęć wytłoczona w szkle pozyskana w trakcie prac na stanowisku Zgierz 18 (fot. K. Wiliński).

Część zabytków ceramicznych i szklanych wydzielono ze względu na kontekst związany z budową. Wzdłuż muru, w najniższych warstwach, w obrębie wypełniska wkopu pod fundament, odkryta została przepalona ceramika przemieszana ze skorodowanym szkłem, wskazującym na poddanie go w przeszłości wysokiej temperaturze. Najpewniej władze kościelne, w trakcie prac wokół świątyni, postanowiły pozbyć się części zalegających przedmiotów, które ze względu na swój stan nie nadawały się już do użytku. Drugą hipotezą jest wykorzystanie miejscowego wypiskisa, na którym składowane były chociażby przedmioty zniszczone w trakcie pożarów⁴. Wyjaśniałoby to dużą ilość opalonego szkła z wkopu pod murem.

Stosunkowo mało znanymi przedmiotami na terenach dzisiejszej Polski są znalezione dwie pieczęcie wytłoczone bezpośrednio w szkłe. Najprawdopodobniej były one docelowo umieszczane na szklanych butelkach. Jeden z przedmiotów ma wytłoczonego orła i bliżej nieokreślony napis, drugi zaś same litery. Biorąc pod uwagę fakt, iż tereny te należały do zaboru Carskiej Rosji (Rosin 1995: 117–129), pieczęcie najprawdopodobniej znajdowały się na butelkach sprowadzonych z obszarów wschodniej Europy. Istnieje możliwość pochodzenia tych przedmiotów z lokalnych wytwórni, z uwagi na to, że przynależność administracyjna do zaboru rosyjskiego oznaczała używanie cyrylicy również na naszych terenach.

Na stanowisku udało się zarejestrować trzy obiekty, z czego dwa z nich rozciągały się na kilka wykopów – wypełnisko wkopu pod przyłącze elektryczne i pod fundament ogrodzenia przykościelnego. Trzecim obiektem jest wkop pod bryłę ceglana, do której zamocowano pręt zbrojeniowy, połączony z ogrodzeniem przykościelnym. Analogiczna sytuacja miała miejsce w Gniewie⁵. Zapewniało to dodatkowe wzmocnienie muru. Teren ten został na tyle zmieniony od roku 1820, że wszelkie ślady istnienia cmentarza przykościelnego ograniczyły się do skupiska dużej ilości przemieszanych kości ludzkich.

W wyniku przeprowadzonych badań potwierdzono funkcję miejsca jako cmentarza. Ostatecznie udało ustalić się, że wszystkie kości (ponad 10 000 fragmentów) były mocno przemieszane, wręcz celowo splantowane. Śladów po trumnach nie udało się uchwycić w żadnym z wykopów. Nie natrafiono na pochówki w układzie anatomicznym. Taki stan materiału kostnego najpewniej spowodowany jest wcześniejszymi pracami ziemnymi na tym terenie, m.in. instalacją przyłącza elektrycznego wokół kościoła. Przemawia za tym fakt, iż znaczna część kości znajdowała się tuż nad kablem elektrycznym. Zatem udało się potwierdzić treść przekazów pisanych o istnieniu takiego miejsca sakralnego na tym obszarze oraz o częściowym jego przeniesieniu. Same szczątki kostne zostały poddane

4 Przekaz ustny od historyka z Muzeum Miasta Zgierza, M. Rubachy.

5 Przekaz ustny od M. Majorek z Laboratorium Datowania Termoluminescencyjnego.

Ryc. 19. Bryła ceglana z prętem zbrojeniowym odkryta na stanowisku Zgierz 18 (fot. K. Wiliński).

Ryc. 20. Poziom niwelacyjny xx-wiecznego terenu przykościelnego (fot. K. Wiliński).

Ryc. 21. Przemieszczone kości ludzkie w wykopie v na stanowisku Zgierz 18 (fot. K. Wiliński).

Ryc. 22. Czaszka i fragmenty kości długich z wykopu v odkryte na stanowisku Zgierz 18 (fot. K. Wiliński).

szczegółowym badaniom antropologicznym⁶. Dzięki ekspertyzie ustalono, że na przebadanym terenie pochowanych było około 128 osób. Szczątki należały do 42 mężczyzn, 41 kobiet, 5 dzieci i 40 osób w wieku dorosłym i młodzieńczym, których płci nie udało się określić. Sama ilość szczątków spowodowana jest niedokładnym przenoszeniem kości do ossuarium. Na podstawie badań czaszek udało ustalić się, że najstarsze szczątki pochodzą z okresu późnego średniowiecza.

Pomimo zróżnicowania materiału i jego rozpiętości chronologicznej, nie jest możliwe precyzyjne określenie ram chronologii badanego terenu. Obszar ten użytkowany był już od średniowiecza. Gdy w XIX w. przeniesiono cmentarz, teren ten przekształcono w bardzo znacznym stopniu. Wykorzystanie go pod aranżację parku/ogrodu i ogrodzenie ceglany murem oraz późniejsze prace remontowe (naprawy muru oraz przebudowa kościoła w latach 20. XIX w.) w znacznym stopniu przemieszały i zniszczyły cmentarz.

Miejsce badane na stanowisku 18 w Zgierzu jest głównym punktem w przestrzeni miejskiej dla mieszkańców zarówno Starego, jak i Nowego Miasta. W czasach, z których pochodzą najstarsze pochówki, miejsce to również było centrum życia lokalnej ludności.

Pomimo częściowo osiągniętych celów badawczych, pozostaje niedosyt. Warto podkreślać, że sam nie roszczę sobie prawa do wyczerpania analizowanych problemów. Przeciwnie – te dociekania winny stanowić asumpt do dalszych prac.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum parafii farnej św. Katarzyny w Zgierzu.

Kroniki parafii św. Katarzyny w Zgierzu.

Opracowania

Rosin R. (1995), *Początki i rozwój Zgierza do końca XVI wieku*, [w:] *Zgierz. Dzieje Miasta do 1988 roku*, Zarząd Miasta Zgierza; Oddział Polskiego Towarzystwa Historycznego w Łodzi; Towarzystwo Przyjaciół Zgierza, Łódź–Zgierz, s. 39–68.

Starzyński R., Świątkiewicz P. (2020), *O zabytkach, odkryciach, badaniach i stanowiskach archeologicznych na terenie Zgierza*, „Prace i Materiały Muzeum Miasta Zgierza”, 10, s. 315–382.

Strożka M.B. (2011), *Zgierska Fara. Historia i Skarby*, Imgrafia, Zgierz.

---

⁶ Analizę antropologiczną przeprowadziła antropolog J. Karkus.

- Wierzbowski M. (2010), artykuły z *Cmentarz Rzymsko-Katolicki św. Józefa i Wawrzyńca*, <http://www.miasto.zgierz.pl/pl/page/cmentarz-rzymsko-katolicki-sw-jozefa-i-wawrzyńca> [15 VI 2022].
- Wojcieszak M., Wachowski K. (2010), *Średniowieczne cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha we Wrocławiu*, [w:] K. Wachowski (red.), *Średniowieczne i nowożytne nekropole Wrocławia*, cz. 1, Uniwersytet Wrocławski. Instytut Archeologii, Wrocław (Wratislavia Antiqua, 12), s. 53–138.

Summary

We do not have much information about medieval Zgierz. There is relatively little research from the area of the city, so the possibility of examining the area inextricably linked with the medieval city evokes a lot of emotions. The unveiling of the relics of the former skeleton cemetery allowed to dispel some doubts related to the functioning of this area after 1820.

Keywords: skeleton cemeteries, city surveys, research from the area of Zgierz, modern times, 20th Century

Krzysztof Wiliński
Muzeum Miasta Zgierza
e-mail: archeologia@mmz.net.pl